

แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน : มุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาท

**The Concept of Buddha-nature after the Buddha's Passing Away:
The Perspective of Theravada Buddhist Philosophy**

สมเจต หลวงกัน

Somjet Luangkan

ศูนย์วิจัยธรรมศึกษา

Dhammasuksa Research Center

E-mail: konuthai1610@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 5 มกราคม 2565

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 29 มีนาคม 2565

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 2 เมษายน 2565

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่ออธิบายแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานมุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาทในประเด็นต่างๆ ซึ่งแนวคิดเดิมนั้นจะมีสภาวะเป็นอนัตตา เพราะอธิบายว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานเมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาสีเสสนิพพานไปแล้วจะมีสภาพว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอันใดปรากฏเหลืออยู่ แต่บทความนี้ได้นำเสนอแนวการอธิบายแตกต่างไปจากเดิมมี 3 ประเด็น ได้แก่ พุทธภาวะในบริบทของตัวตน ได้นำเอากรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่าให้ถือเอาธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว และที่ตรัสกับพระวัชกาลิเถระให้ยึดถือธรรมเพราะการได้เห็นธรรมก็เท่ากับเห็นพระองค์, พุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน ใช้กรอบแนวคิดการสร้างพุทธปฏิมาหรือพระพุทธรูปที่เป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเป็นตัวแทนของพระพุทธเจ้าที่มีปรากฏโดยทั่วไป และพุทธภาวะอยู่ในบริบทของพุทธคุณ เป็นการระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า แม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานแล้วก็ยังคงเหลือพระคุณของพระองค์อยู่เป็นการยืนยันว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานนั้นไม่ได้อันตรธานหายไปไหนยังคงสถิตย์อยู่ในรูปแบบอื่นตามที่ได้กล่าวมานั้น

คำสำคัญ : แนวคิด, พุทธภาวะ, พุทธปรัชญาเถรวาท

ABSTRACT

This article is intended to explain the concept of Buddhism after death, the perspective of Theravada Buddhist philosophy on various issues. Which the original idea would have a soulless state. Because it explains that Buddhahood after death when all Buddhas having passed away with Anupāsises Nirvana, there will be emptiness, no state of law remaining. However, this article presents a different approach to explaining 3 issues as follows:- Buddhahood in the context of representatives has adopted the conceptual framework arising from the Buddha's speech in the Maha Parinirvana Sutra, which he said to Ananda that he should take the Dharma and Discipline as his representative at the time of his passing away and speaking to Phra Vakkali Thera to adhere to the Dharma because seeing the Dharma is equal to seeing Buddha. Buddhahood in the context of a symbol use the conceptual framework to create a Buddha statue or a symbolic Buddha image created to represent the Buddha that appears in general. And Buddhahood in the context of Buddhism. It is a remembrance of the grace of the Lord Buddha. Even though His Highness passed away for a long time, His grace still remains, confirming that the Buddhahood after Nirvana has not vanished and still exists in other forms as mentioned above.

Keywords: The Concept, Buddha-nature, Theravada Buddhist Philosophy

1. บทนำ

พุทธปรัชญาเถรวาทนั้นมีแนวคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานอันเป็นภาวะที่เกิดขึ้นหลังจากที่พระพุทธเจ้าทรงดับขันธปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาสีเสสนิพพานไปในลักษณะที่ว่า เมื่อพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานแล้วและธาตุอันตรธานได้เกิดขึ้นแล้ว พุทธภาวะย่อมเป็นสภาพว่างเปล่าไม่มีสภาวะบัญญัติอื่นใดปรากฏอยู่ ไม่ดำรงอยู่ในภพใดทั้งสิ้น ซึ่งเป็นเหตุให้ไม่มีผู้ใดสามารถจะหาพระพุทธเจ้าผู้ปรินิพพานไปแล้วได้ ไม่ว่า ณ ที่ใดในจักรวาลนี้ ซึ่งต่างจากแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่เมื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้วเมื่อดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็สามารถกลับสู่ดินแดนพุทธเกษตรดำรงอยู่ในรูปแบบของสัมโภคกาย และเป็นอยู่เช่นนั้นได้ตลอดชั่วกาลนาน ซึ่งเป็นแนวคิดที่สามารถตอบปัญหาของพุทธภาวะหลังปรินิพพานได้อย่างชัดเจน

จากประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทนี้ ผู้เขียนมีความประสงค์จะอธิบายแนวคิดเดิมที่เชื่อว่า เป็นอนัตตา และเสนอมุมมองในการอธิบายใหม่ ซึ่งการอธิบายในลักษณะดังกล่าวนี้อาจจะไม่ใช่ไปในทิศทางเดียวกับแนวคิดพุทธปรัชญาเถรวาทที่อธิบายสภาวะของพระพุทธเจ้าหลังปรินิพพานว่า เป็นอนัตตา แต่สิ่งที่ผู้เขียนจะเสนอนี้ไม่ใช่เป็นการปฏิเสธแนวคิดเดิม เพียงแต่มีเจตนาเพื่อเสนอการตีความใหม่หรือเป็นการเสนอเพื่ออธิบายในมุมมองที่แตกต่างไปจากเดิมเท่านั้น การนำเสนอครั้งนี้ผู้เขียนมีประเด็นดังนี้

2. พุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตา

ในพุทธปรัชญาเถรวาทกล่าวถึงแนวคิดเรื่องพุทธภาวะหลังปรินิพพานว่า เมื่อพระพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานแล้วจะอยู่ในสภาวะสูญสิ้นไปทั้งหมดไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่ มีเพียงคุณธรรมคำสั่งสอนที่กล่าวถึงพระพุทธองค์ ซึ่งลักษณะการสูญสิ้นไปไม่มีอะไรเหลืออยู่ ดังความจากพระสูตรว่า

พระองค์พร้อมทั้งสาวกประกาศพระสัทธรรมให้รู้เรื่องช่วยมหาชนให้ข้ามพ้นได้ แล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานเหมือนกองไฟที่ลูกโพลงแล้วดับไป พระองค์ทรงมีพระฤทธิ์ มีพระยศ พร้อมทั้งจักรวรรณะที่พระยุคลบาท ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ...

(ข.พุทธ. 33/29-30/595)

นอกจากนั้นความในนิพพานสูตร ว่าด้วยการตรัสถึงพระนิพพานไม่มีการมาการไปความว่า

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงชี้แจงให้ภิกษุทั้งหลายเห็นชัด ชวนใจให้อยากรับเอาไปปฏิบัติ เร้าใจให้อาจหาญแกล้วกล้า ปลอดภัยโลมใจให้สดชื่นร่าเริงด้วยธรรมีกถาว่า ด้วยเรื่องนิพพาน ฝ่ายภิกษุเหล่านั้นก็ทำให้มัน มนสิการแล้วน้อมนึกรวมิกถาทิ้งปวงด้วยจิตเจียโลตลงฟังธรรม

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า ความหวั่นไหวย่อมมีแก่บุคคลผู้ถูกค้นหาและทิวฏฐิอาศัยความหวั่นไหวย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่ถูกค้นหาและทิวฏฐิอาศัยเมื่อความหวั่นไหว (จิต) ไม่มี ก็ย่อมมีปัสสทธิเมื่อมีปัสสทธิ ก็ย่อมไม่มีค้นหา เมื่อไม่มีค้นหา ก็ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด เมื่อไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ก็ไม่มีการจติและการอุปบัติ เมื่อไม่มีการจติและการอุปบัติ ก็ไม่มีโลกนี้ โลกอื่นและระหว่างโลกทั้งสอง นี่คือที่สุดแห่งทุกข์

(ข.อุ. 25/74/324)

จะเห็นได้ว่า เนื้อความตามที่กล่าวมาข้างต้นนั้นแสดงถึงสภาวะหลังปรินิพพานว่า เป็นความว่างเปล่า ไม่มีสิ่งใดเหลืออยู่ พระพุทธเจ้าผู้ปรินิพพานแล้ว ย่อมมิได้สถิตอยู่ ณ สถานที่หนึ่งใดเลยในอนันตจักรวาล

ส่วนในคัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา กล่าวถึงการเสื่อมสูญไป ได้แสดงถึงการเสื่อมลงจนกระทั่งหมดสิ้นไปของพระศาสนาของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย โดยมีเนื้อความโดยสรุปว่า เมื่อพระศาสนาจะเสื่อมสูญไปนั้น จะมีสิ่งที่เสื่อมสูญไปตามลำดับ 5 ประการ คือ

- 1) การเสื่อมสูญไปแห่งพระปริยัติ
- 2) การเสื่อมสูญไปแห่งการปฏิบัติ
- 3) การเสื่อมสูญไปแห่งการตรัสรู้มรรคและผล
- 4) การเสื่อมสูญไปแห่งสมณเพศ
- 5) การเสื่อมสูญไปแห่งธาตุ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุชาติชินวร, 2505: 277-278)

ดังนั้น การเชื่อมสัญญาไปแห่งปรียัตินั้น คือ พระไตรปิฎกยังดำรงอยู่ตราบไค ศาสนาก็ได้ ชื่อว่ายังดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปรียัติเชื่อมถอยลงขาดผู้เล่าเรียนศึกษา ไม่มีมนุษย์ใดจดจำคาถาไว้แม้เพียงสี่บาท ในกาลนั้นชื่อว่าพระปรียัติได้อันตรธานสาบสูญไปหมดสิ้น การเชื่อมสัญญาไปแห่งการปฏิบัตินั้น คือ เมื่อภิกษุทั้งหลายยังทรงไว้ซึ่งปาราชิกสิกขาบทอยู่ตราบไค การปฏิบัติก็ชื่อว่า ยังมีอยู่ตราบนั้น เมื่อใดหาภิกษุที่จะรักษาปาราชิกสิกขาบทไม่ได้แล้ว ได้ชื่อว่าการปฏิบัติอันตรธานไปหมดสิ้น การเชื่อมสัญญาไปแห่งการตรัสรู้มรรคและผลนั้น คือ เมื่อยังมีบุคคลผู้สำเร็จโสดาปัตติผลอยู่ตราบไค ชื่อว่าการตรัสรู้มรรคผลยังมีอยู่ ต่อเมื่อใดหาพระโสดาบันมิได้ ก็ได้ชื่อว่าการตรัสรู้มรรคและผลได้เชื่อมสัญญาไปหมดสิ้นแล้ว การเชื่อมสัญญาไปแห่งสมณเพศ คือ เมื่อยังมีผู้ถือสมณเพศครองผ้ากาสาวพัตร์ แม้เพียงผูกหรือพันที่ข้อมือและคอกอยู่ตราบไค สมณเพศก็ยังมีอยู่ตราบนั้น ต่อเมื่อผู้ครองผ้ากาสาวพัตร์ แม้เพียงข้อมือและคอกไม่มีแล้วเมื่อนั้นชื่อว่าสมณะเพศได้อันตรธานเชื่อมสัญญาไปแล้ว

ส่วนการเชื่อมสัญญาไปแห่งธาตุหรือธาตุอันตรธานนั้น ได้แก่ พระบรมธาตุปรินิพพาน พระพุทธเจ้านั้นได้ชื่อว่าปรินิพพาน 3 ครั้ง ในครั้งแรกเรียกว่ากิเลสปรินิพพาน คือ การตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณปหานกิเลสได้หมดสิ้น ในครั้งที่ 2 เรียกว่า ชั้นธปรินิพพาน คือ การที่พระพุทธเจ้าเสด็จดับชั้นธปรินิพพานเป็นการแตกทำลายแห่งกายเนื้อ และในครั้งที่ 3 เรียกว่า ธาตุปรินิพพาน อันหมายถึงการปรินิพพานของพระบรมสารีริกธาตุ คือ เมื่อใดที่พระศาสนาได้เชื่อมสัญญาลงตามลำดับตั้งแต่ปรียัตินั้น จนถึงหมดสิ้นพระบรมสารีริกธาตุที่สถิตอยู่ ณ ที่ต่างๆ มิได้มีผู้สักการบูชาอีกต่อไปแล้ว เมื่อนั้นพระบรมสารีริกธาตุทั้งปวงก็จะมาประชุมกัน ปรากฏเป็นองค์พระพุทธเจ้าอีกครั้งหนึ่ง ในลำดับนั้น เตโชธาตุก็ตั้งขึ้นเผาผลาญสรีระธาตุจนหมดสิ้นไป ซึ่งการปรากฏขึ้นในครั้งนี้ มีเพียงเทวดาในหมื่นจักรวาลเท่านั้นที่จะสามารถเห็นได้ ส่วนมนุษย์ทั้งหลายไม่อาจจะเห็นได้เลย ซึ่งการปรินิพพานที่เรียกว่าธาตุปรินิพพานนี้ ถือว่าเป็นการสิ้นสุดพระศาสนาของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์อย่างสิ้นเชิง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2505 : 280-281)

กล่าวโดยสรุป พระพุทธเจ้าในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท คือ มนุษย์ผู้ซึ่งได้เพียรบำเพ็ญความดีจนได้ตรัสรู้หลุดพ้นจากมวลทุกข์มวลกิเลส แต่พระสรีระของพระองค์ยังคงเหมือนคนธรรมดา คือ ยังเป็นวิบากขันธ์ มีความรู้สึกเย็นร้อนและทรมานแตกสลายไปได้ ส่วนเมื่อพระสรีระแตกไปแล้ว อะไรที่เหลืออยู่หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้วภาวะของพระองค์เป็นฉันใด ฝ่ายพุทธปรัชญาเถรวาทไม่กล่าวถึงเพราะถือว่าพันบัญญัติเสียแล้วเหมือนกองไฟที่สิ้นเชื้อแล้วดับไปไม่อาจพยากรณ์ว่าไฟที่ดับไปแล้วไปอยู่ ณ ที่ใด

อย่างไรก็ตาม การที่ผู้เขียนนำเอาแนวคิดพุทธภาวะในบริบทของความเป็นอนัตตาซึ่งเป็นแนวคิดดั้งเดิมของพุทธปรัชญาเถรวาทมาอภิปรายไว้เป็นอันดับแรกนี้ เพื่อจะได้เป็นข้อเปรียบเทียบให้เห็นความแตกต่างของมุมมองที่ผู้เขียนจะได้นำเสนอการตีความแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานของพุทธปรัชญาเถรวาทตามทัศนะผู้เขียนเอง โดยอ้างอิงจากหลักฐานที่ปรากฏในที่ต่างๆ ต่อไป

3. พุทธภาวะในบริบทของตัวตน

แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของตัวตนนี้ ผู้เขียนใช้กรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปรินิพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่า ให้ถือเอาธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับชั้นธปรินิพพานไปแล้ว ดังมีใจความสำคัญว่า

อานนทบางที่พวกเขาอาจจะคิดว่า ‘ปาพจน์มีพระศาสดาล่วงลับไปแล้ว พวกเราไม่มีพระศาสดา’ ข้อนี้พวกเขาไม่พึงเห็นอย่างนั้น ธรรมและวินัยที่เราแสดงแล้วบัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย หลังจากเราล่วงลับไป ก็จะเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย

(ที.ม. 10/216/164)

เมื่อพิจารณาจากพุทธพจน์นี้ย่อมเป็นที่แจ้งชัดแล้วว่า พระพุทธเจ้าทรงมีพุทธประสงค์จะใช้พระธรรมวินัยที่พระองค์ตรัสไว้ดีแล้วนั่นเองเป็นตัวแทนในยามที่พระองค์ไม่อยู่ในโลกนี้แล้ว นั่นก็คือหลังจากการดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานของพระองค์แล้ว ซึ่งพระองค์ทราบแน่ชัดแล้วว่าในฐานะที่พระองค์ก็คือมนุษย์ผู้หนึ่งที่ย่อมตกอยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ที่จะต้องเกิด แก่ เจ็บ และตายเช่นเดียวกันมนุษย์ทุกคนในโลกนี้

อย่างไรก็ตาม เพื่อยืนยันแนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของตัวแทนนี้ มีพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระวักกิลิเถระความว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นชื่อว่าเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นชื่อว่าเห็นธรรม ความจริงเมื่อเห็นธรรมก็ชื่อว่าเห็นเรา เมื่อเห็นเราก็อธิบายธรรม” (ส.ข. 17/ 87/159) ถ้าถือเอาตามกรอบของพุทธพจน์นี้แล้ว ก็สามารถเข้าใจได้ว่า สภาวะของพระพุทธเจ้าไม่ว่าจะในขณะที่ทรงพระชนม์อยู่ก็ตาม หรือทรงดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานอย่างไม่มีเหลือแล้วก็ตาม ก็นับว่าเป็นสภาพที่ไม่สูญสลายและไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา มีสภาพเป็นอมตะนิรันดร์และสามารถปรากฏให้บุคคลที่ปฏิบัติจนบรรลุธรรมตามความเป็นจริงแล้วพบเห็นได้ตลอด เพราะการเห็นธรรมหรือการบรรลุธรรมนั้นก็หมายถึงการเห็นพระพุทธเจ้านั่นเอง (พระมหาจุฑาธนา นรเชฏโฐ, 2553 : 34) ส่วนคำว่า ธรรม นี้ถ้าถือเอาตามความหมายที่พระอรรถกถาจารย์แสดงไว้ในอรรถกถา ปรมัตถทีปนี ว่า “โลกกุตตรธรรม 9 ประการ ชื่อว่าธรรมในพระพุทธพจน์นั้น” (ขุ.อิติ.อ. 45/334) ซึ่งคำว่า ธรรมก็หมายถึง โลกกุตตรธรรม 9 ประการ ได้แก่ มรรค 4 ผล 4 และนิพพาน 1 นั่นเอง

ผู้เขียนมองว่า การตีความพุทธภาวะในลักษณะนี้ก็สามารถทำให้อธิบายพุทธภาวะหลังจากที่ปรินิพพานได้ในอีกลักษณะหนึ่งและเป็นการอธิบายที่มีหลักฐานอ้างอิงที่ปรากฏในคัมภีร์พระไตรปิฎก และไม่ทำให้เกิดความเสียหายต่อแนวคำสอนพุทธปรัชญาเถรวาทเดิมแต่ประการใด แต่กลับจะเป็นผลดีต่อการเผยแผ่แนวคำสอนเพิ่มมากยิ่งขึ้น อีกประการหนึ่งผู้เขียนมองว่าการอธิบายในลักษณะนี้ไม่ได้เป็นไปในลักษณะหักล้างหรือขัดแย้งต่อแนวคิดเดิมที่มองว่า พระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์หลังจากสะสมบารมีจนได้บรรลุสำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าแล้วออกเผยแผ่ธรรมจนตั้งมั่นดีแล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพานไปอย่างเดียวโดยที่ไม่เหลืออะไรไว้เลยและไม่ทราบได้ว่าพระองค์ไปอยู่ที่ใดตามที่ใดก็ตามที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น

4. พุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน

แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะอยู่ในบริบทของสัญลักษณ์แทนนี้ ผู้เขียนใช้กรอบแนวคิดการสร้างพุทธปฏิมาหรือพระพุทธรูป ซึ่งมีความหมายเข้าใจโดยทั่วไปว่า รูปพระพุทธเจ้า (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), 2546 : 164) ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเป็นตัวแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเป็นพระศาสดาแห่งพระพุทธศาสนา

เป็นผู้ที่ก่อตั้งพระพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้ระลึกถึงและแสดงความเคารพกราบไหว้บูชา พระพุทธเจ้า (Van Hien, 2003 : 97)

ดังนั้น วัดในพระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน ต่างก็มีพระพุทธรูปประดิษฐานไว้ในโบสถ์ วิหาร และศาลาการเปรียญ แม้แต่ตามบ้านของผู้ที่นับถือพระพุทธศาสนาก็มักมีพระพุทธรูปตั้งไว้เป็นที่สักการะด้วยเช่นกัน (ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2550: 39)

จากหลักฐานในพระไตรปิฎกไม่ปรากฏมีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยพุทธกาลมีเพียงแต่กล่าวถึงการเกิดขึ้นของพุทธเจดีย์ 4 ประเภท ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์ (สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก, 2545: 21-25) ตามหลักฐานที่อรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า แม้ในสมัยพุทธกาลจะมีการริเริ่มปลูกต้นโพธิ์ ซึ่งเรียกกันว่า “อานันทโพธิ์” (ขุ.ชา.อ. 60/249-256) เพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้าแล้ว โดยได้รับพระบรมพุทธานุญาตจากพระพุทธองค์ ซึ่งคตินิยมการปลูกต้นโพธิ์ในอารามเอาไว้เคารพบูชายังเป็นที่ยอมรับของพุทธศาสนิกชนในปัจจุบัน โดยเฉพาะพุทธศาสนิกชนที่เป็นชาวศรีลังกา แต่เป็นที่น่าแปลกใจว่าไม่มีการกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปเลย แต่มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า พระพุทธรูปน่าจะจัดเข้ามาในภายหลังจากการเกิดขึ้นของพระพุทธรูปแล้วว่าอยู่ในประเภทอุเทสิกเจดีย์ แต่ในสมัยพุทธกาลยังไม่มีคติความเชื่อในการสร้างรูปเคารพ แต่ข้อสังเกตนี้ ก็ยังไม่เป็นที่ยอมรับด้วยไม่มีหลักฐานทั้งในด้านประวัติศาสตร์และด้านโบราณวัตถุมารองรับอันจะมีน้ำหนักพอที่จะเป็นข้ออ้างอิงที่น่าเชื่อถือได้ ดังนั้น ข้อมูลเหล่านี้คงเป็นได้เพียงข้อสันนิษฐานเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม การเกิดของของพุทธปฏิมายังเป็นเรื่องที่ได้แย้งหาข้อยุติกันอยู่ แต่ในเรื่องนี้มีประเด็นที่น่าสนใจควรนำมาพิจารณาอยู่ 3 ประเด็นด้วยกัน ดังนี้

ประเด็นแรก มีความเชื่อที่ว่า พระพุทธรูปเกิดมาในสมัยพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์ชีพอยู่ ความเชื่อเช่นนี้มีปรากฏในหนังสือเรื่องเกี่ยวกับตำนานพระแก่นจันทน์ ได้กล่าวถึงพระเจ้าปเสนทิโกศล ผู้ปกครองเมืองสาวัตถีได้สั่งให้นายช่างที่มีฝีมือดีจากหลักพระพุทธรูปขึ้นมาด้วยไม้แก่นจันทน์แดง เมื่อครั้งที่พระพุทธองค์เสด็จไปโปรดพุทธมารดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นเวลาหนึ่งพรรษา เรื่องนี้เป็นเรื่องตำนานในอินเดียมีมาแต่โบราณ (พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถระ), 2541: 153)

ประเด็นที่สอง เชื่อว่าเกิดขึ้นในสมัยพระเจ้ามิลินท์ ซึ่งเป็นกษัตริย์อินเดียเชื้อสายกรีกปกครองอินเดียในแคว้นคันธาระ นับเป็นยุคแรกแห่งการสร้างพระพุทธรูป พุทธลักษณะของพระพุทธรูปจะมีดวงพระพักตร์คล้ายคลึงกับเทวรูป จนบางครั้งปรากฏทำเป็นพระมีสลับบนพระโอษฐ์ พระเศียรทำเป็นพระเกตุมาลา เพื่อให้แตกต่างจากรูปพระสาวก พระเกศาทำเป็นลักษณะมุ่นเกล้าดังเช่นพระเกศาของพระมหากษัตริย์ในยุคนั้น ผ่ากาสาวพัศตร์ทำเป็นรอยกลีบย่น ประเด็นนี้มีนักปราชญ์หลายท่านแสดงทัศนะสนับสนุน เช่น

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (2545: 80-84) ทรงมีพระวินิจฉัยไว้ว่า “ส่วนอุเทสิกเจดีย์นั้น เพราะพวกโยนกได้คิดทำพระพุทธรูปขึ้นในคันธาระ ตั้งแต่ครั้งพระเจ้ามิลินท์ พระเจ้ากนิษกะเป็นเชื้อชาวต่างประเทศจึงเลื่อมใสในการสร้างพระพุทธรูปให้หาช่างชาวโยนกที่มีฝีมือดีมาคิดทำพระพุทธรูปให้งามสง่ายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน”

ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) (2548: 340) ที่ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปไว้อย่างน่าสนใจว่า “พระเจ้ามิลินท์ กษัตริย์เชื้อชาติกรีกหรือโยนกรครองนครสาละ ในอาณาจักรปากเตรียพระองค์ทรงเป็นปราชญ์ได้โต้ตอบปัญหาธรรมกับพระนาคเสน แล้วทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ตามเรื่องที่ปรากฏในมิลินทปัญหา พระพุทธศาสนาได้รับการทำนุบำรุงรุ่งเรือง ศิลปกรรมกรีกผสมอินเดียที่เรียกว่าแบบคันธาระ ก็เริ่มเกิดขึ้นด้วยอาศัยศรัทธาในพระพุทธศาสนา ปราชญ์สันนิษฐานว่าเป็นยุคแรกที่มีการสร้างพระพุทธรูป” และ ศ.หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ (2531: 65) ได้แสดงทัศนะเห็นด้วยว่า “พระยามิลินท์ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และได้กระทำการอันยิ่งใหญ่ที่สุดสำหรับพวกเราที่ควรจะได้สำนึกถึงบุญคุณของพระยามิลินท์ คือ ได้ทรงคิดสร้างพระพุทธรูปขึ้น ดังนั้น พระพุทธรูปจึงเกิดขึ้นในระหว่าง พ.ศ. 365 ถึง พ.ศ. 383 อันเป็นรัชสมัยของพระยามิลินท์นั่นเอง”

ประเด็นที่สาม มีความเชื่อว่าเกิดในสมัยพระเจ้ากนิษกะมหาราช กษัตริย์ผู้ปกครองอินเดียภาคเหนือ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองปุรุชปุระ หรือเปชวาร์ พระองค์เป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ทรงเลื่อมใสพุทธศาสนาลัทธิมหายาน มีใช้แบบเถรวาทดังที่พระเจ้าอโศกทรงนับถือ (ศ.ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2528: 28) ในประเด็นนี้มี ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล (2535: 73-74) ผู้เชี่ยวชาญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ที่แสดงทัศนะวินิจฉัยไว้ว่า “นอกจากนี้พระเจ้ากนิษกะทรงเป็นพระราชาองค์แรกที่โปรดให้ตีพิมพ์พระพุทธรูปขึ้นบนด้านหลังของเงินเหรียญของพระองค์ด้วย สิ่งนี้อาจทำให้เห็นได้ว่า พระพุทธรูปคงสร้างขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะ” และได้กล่าวไว้ในหนังสือ “ศิลปะในประเทศไทย” ว่า “เชื่อกันว่าพระพุทธรูปอุบัติขึ้นในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะเป็นปฐม” (ศ.ม.จ. สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2528: 29) ยังมีข้อความที่กล่าวยืนยันในประเด็นนี้อีกแห่งหนึ่งในหนังสือเกี่ยวกับพระพุทธรูปอินเดียมีใจความว่า “พระเจ้ากนิษกะทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเช่นเดียวกับพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ในขณะนั้นคงเป็นพุทธศาสนาลัทธิมหายานยิ่งกว่าลัทธิเถรวาท เชื่อกันว่าพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์คงสร้างขึ้นในรัชกาลนี้” (ศ.ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2547: 1)

การที่ผู้เขียนได้นำข้อมูลมากกล่าวอ้างอิงนั้น เพื่อแสดงให้เห็นว่า ข้อสรุปการเกิดขึ้นของพระพุทธรูปองค์แรกของโลกนั้นยังมีการโต้แย้งกันอยู่ยังหาข้อยุติไม่ได้ และยังไม่มีการตัดสินชี้ชัดลงไปว่าเกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ในสมัยใดกันแน่ ถึงแม้ว่าการสร้างพระพุทธรูปจะไม่มีหลักฐานปรากฏชัดว่า เคยมีการสร้างพระพุทธรูปในสมัยพุทธกาลมาก่อนแล้วก็ตาม แต่พุทธศาสนิกชนทุกยุคทุกสมัยต่างก็มีจุดประสงค์ในการสร้างพระพุทธรูปเช่นเดียวกัน คือ เพื่อบูชาคุณของพระพุทธเจ้า เพื่อเป็นพุทธานุสสติและเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้รำลึกนึกถึงพระคุณของพระองค์ที่ทรงมีพระเมตตาสั่งสอนให้มนุษย์ผู้มีปัญญาได้เห็นทุกข์ เห็นเหตุแห่งทุกข์ และหนทางที่ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์นั้นจนบรรลุพระนิพพานอันเป็นเป้าหมายสูงสุด

อย่างไรก็ตาม จากศึกษาข้อมูลในส่วนนี้แล้ว ผู้เขียนมองว่าพุทธปฏิมาหรือพุทธรูปที่สร้างขึ้นมานั้นเป็นการสร้างจากวัตถุต่างๆ และเป็นวัตถุธรรม แต่วัตถุประสงค์ในการสร้างนั้นเพื่อเป็นเครื่องระลึกถึงพระพุทธเจ้าหรือความเป็นพุทธเจ้านั่นเอง ถึงแม้พระองค์จะเสด็จดับขันธนิพพานไปนานสองพันกว่าปีแล้วก็ตาม ศรัทธาที่มีต่อความเป็นพุทธะก็ยังไม่ได้เลือนหายไปซึ่งปรากฏการณ์เช่นนี้สามารถเป็นสัญลักษณ์แทนพุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้าได้เช่นกัน

แต่ประเด็นนี้อาจจะมีผู้โต้แย้งว่า ในยุคสมัยปัจจุบันนี้ การสร้างพุทธปฏิมานั้นมีเจตนาที่แปรเปลี่ยนไป มากจนกลายเป็นพุทธพาณิชย์ซื้อขายเพื่อหาผลประโยชน์แล้วเช่นนี้จะนับว่าเป็นสัญลักษณ์แทนพุทธภาวะ ความเป็นพุทธเจ้าได้หรือไม่? สำหรับประเด็นการโต้แย้งที่อาจจะมีขึ้นได้นี้ ผู้เขียนมองว่า ไม่ได้มีผลกระทบต่อ แนวคิดเกี่ยวกับพุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทนนี้ เพราะความเคารพหรือไม่เคารพหรือความศรัทธาหรือไม่ ศรัทธานั้นมีเกิดขึ้นมาทุกยุคทุกสมัย แม้แต่สมัยพุทธกาลที่พระพุทธรูปยังพระชนม์ชีพอยู่ก็ยังมีผู้ว่ากล่าวให้ร้าย พระองค์ถึงขนาดลอบทำร้ายพระองค์ก็มีให้เห็นเช่นกัน จึงเป็นเรื่องที่ไม่น่าแปลกถ้ามีข้อโต้แย้งเช่นนี้เกิดขึ้นใน สมัยปัจจุบัน

5. พุทธภาวะในบริบทของพุทธคุณ

การระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้านับเป็นพุทธานุสสติอันเป็นหนึ่งในกรรมฐานที่ชาวพุทธส่วนมากมักจะ รู้จักกันเป็นอย่างดี เมื่อปฏิบัติบ่อยๆ คนคุ้นชินแล้วจะส่งผลดีหลายอย่าง กล่าวคือทำให้จิตใจสงบจากกิเลสได้ เช่น หากมีสิ่งที่ทำให้ใจขุ่นเคืองหรือเกิดราคะ เป็นต้น เมื่อนึกถึงความดีของพระพุทธเจ้าจิตจะกลับเป็นกุศลและเป็น หนทางนำไปสู่พระนิพพานได้ เพราะเมื่อจิตตั้งไว้ในความสงบกิเลสแล้ว กายกรรม วาจากรรม มโนกรรมก็จะบริสุทธิ์ ไม่มีความมัวหมองเดือดร้อนกระวนกระวาย เมื่อไม่กระวนกระวายจิตย่อมสงบ เมื่อสงบย่อมเห็นธรรมตามจริง เมื่อเห็นธรรมตามจริงย่อมคลายความยึดติด เมื่อคลายความยึดติดย่อมหลุดพ้นในที่สุด

พุทธคุณ คือ คุณของพระพุทธเจ้านั้น (ม.ม. 12/74/65-66) มี 9 ประการ ดังนี้

- 1) อรหะ เป็นพระอรหันต์ คือ เป็นผู้บริสุทธิ์ ไกลจากกิเลส ทำลายกำแพงสังสารจักรได้แล้วเป็นผู้ควร แนะนำสั่งสอนผู้อื่น ควรได้รับความเคารพบูชา เป็นต้น
- 2) สมมาสมพุทโธ ตรัสรู้เองได้โดยชอบ ตรัสรู้อริยสัจ 4 อันได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นการ ค้นพบด้วยพระองค์เอง ไม่มีครู อาจารย์เป็นผู้สอน
- 3) วิชชาจรมสมปนโน ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ คือ ความรู้ และจรณะ คือ ความประพฤติ
- 4) สุกโต เสด็จไปดีแล้ว คือ ทรงดำเนินพระพุทธรจرياให้เป็นไปโดยสำเร็จผลด้วยดี พระองค์เองก็ได้ ตรัสรู้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า ทรงบำเพ็ญพุทธกิจก็สำเร็จประโยชน์ยิ่งใหญ่แก่ชนทั้งหลายในที่ที่เสด็จไปและแม้ ปรีนิพพานแล้วก็ได้ประดิษฐานพระศาสนาไว้เป็นประโยชน์แก่มหาชนสืบมา
- 5) โลกวิทู เป็นผู้รู้แจ้งโลก คือ ทรงรู้แจ้งสภาวะอันเป็นคติธรรมตาแห่งโลก คือ สังขารทั้งหลาย ทรงหยั่งทราบอริยาศัยสันดานแห่งสัตว์โลกทั้งปวง ผู้เป็นไปตามอำนาจแห่งคติธรรมตาโดยถ่องแท้ เป็นเหตุให้ ทรงดำเนินพระองค์เป็นอิสระ พ้นจากอำนาจครอบงำแห่งคติธรรมตานี้และทรงเป็นที่พึ่งแห่งสัตว์ทั้งหลาย ผู้ยังจมอยู่ในกระแสโลกได้
- 6) อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ เป็นสารถิฝึกคนที่ฝึกได้ไม่มีใครยิ่งกว่า คือ ทรงเป็นผู้ฝึกคนได้ดีเยี่ยมไม่มี ผู้ใดเทียมเท่า
- 7) สตถา เทวมนุสสานิ เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย พระองค์ทรงประกอบด้วยคุณสมบัติ ที่ควรเป็นครูของบุคคลในทุกระดับชั้น เพราะพระองค์ทรงรอบรู้และทรงสอนคนได้ทุกระดับ ทรงสอนด้วยความ

เมตตา มิใช่เพื่อลาภสักการะและคำสรรเสริญ แต่ทรงมุ่งความถูกต้องและประโยชน์สุขของผู้ฟังเป็นใหญ่ ทรงสอนให้เหมาะสมกับอัธยาศัยของผู้ฟังและทรงทำได้ตามที่ทรงสอนนั้นด้วย

8) พุทโธ เป็นผู้ตื่นและเบิกบานแล้ว คือ ทรงตื่นเองจากความเชื่อถือและข้อปฏิบัติทั้งหลายที่ถือกันมา ผิดๆ ด้วย ทรงปลุกผู้อื่นให้พ้นจากความหลงงมงายด้วย อนึ่ง เพราะไม่ติด ไม่หลง ไม่หวังกังวลในสิ่งใดๆ มีการดำเนินประโยชน์ส่วนตน เป็นต้น จึงมีพระทัยเบิกบาน บำเพ็ญพุทธกิจได้ถูกต้องบริบูรณ์ โดยถือธรรมเป็นประมาณ การที่ทรงพระคุณสมบูรณ์เช่นนี้และทรงบำเพ็ญพุทธกิจได้เรียบร้อยบริบูรณ์เช่นนี้ ย่อมอาศัยเหตุ คือ ความเป็นผู้ตื่นและย่อมให้เกิดผล คือ ทำให้ทรงเบิกบานด้วย

9) ภควา เป็นผู้มิใช่ใครจะทรงทำการใดก็ล่วงปลอดภัยทุกประการหรือเป็นผู้จำแนกแจกธรรมคำสั่งสอนแก่เวไนยสัตว์ให้รู้ตาม (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2556: 222)

การที่ผู้เขียนนำเอาการระลึกถึงพุทธเจ้านี้มากล่าว เพื่อยืนยันว่าพระพุทธรูปเจ้าถึงแม้จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้วก็ยังคงเหลือพระคุณของพระองค์อยู่ ซึ่งเป็นสิ่งที่ชาวพุทธโดยทั่วไปถือปฏิบัติกันอยู่จนถึงทุกวันนี้ยาวนานนับพันปี การระลึกพระคุณของพระพุทธรูปเจ้านั้นก็เปรียบเสมือนกับเป็นการระลึกถึงพุทธภาวะหรือความเป็นพุทธเจ้า เพราะพระวรกายที่เป็นกายเนื้อของพระองค์นั้นได้สูญสลายไปแล้วในฐานะที่พระองค์เป็นมนุษย์ผู้หนึ่ง แต่พระคุณของพระองค์กลับคงอยู่ไม่ได้อันตรธานหายไปไหน พุทธภาวะจึงไม่ได้เป็นสภาพว่างเปล่า ย่อมเป็นสภาพที่ปรากฏอยู่ทุกขณะที่มีผู้ระลึกถึงพระองค์

จากที่กล่าวมาผู้เขียนเชื่อว่าการอธิบายพุทธภาวะในลักษณะเช่นนี้สามารถเป็นแนวทางที่จะตอบปัญหาที่เกิดขึ้นหลังการปรินิพพานของพุทธเจ้าได้และอาจจะเป็นผลส่งเสริมต่อแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทที่เกี่ยวกับการปรารถนาเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อบำเพ็ญบารมี เพราะแต่เดิมนั้นพระโพธิสัตว์ คือ ผู้ที่สะสมบารมีจนครบแล้วได้ตรัสรู้ต่อนั้นก็ออกเผยแผ่ธรรมแล้วเสด็จดับขันธปรินิพพานกลายเป็นสภาวะที่บุคคลทั้งหลายที่เป็นปุถุชนหรืออริยบุคคล แม้ปรารถนาจะพบพระองค์ในลักษณะเป็นตัวตนก็ไม่สามารถที่จะพบได้อีก นอกจากการกำหนดสัญลักษณ์รูปเป็นเครื่องหมายแทนพระองค์เท่านั้น ประเด็นดังกล่าวนี้มีความต่างกับแนวคิดของพุทธปรัชญามหายานที่มีหลักการและการอธิบายเกี่ยวกับพุทธภาวะหลังพระพุทธรูปเจ้าปรินิพพานไปแล้วเป็นอย่างมาก

6. บทสรุป

แนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพานสำหรับประเด็นนี้มุมมองของพุทธปรัชญาเถรวาทมีแนวคิดที่ว่า หลังจากพุทธเจ้าดับขันธปรินิพพานด้วยอนุปาสีเสสนิพพานไปแล้ว พุทธภาวะย่อมเป็นสภาพว่างเปล่า ไม่มีสภาวะบัญญัติอื่นใดปรากฏอยู่อันเป็นเหตุให้ไม่มีผู้ใดสามารถ จะหาพระพุทธรูปเจ้าผู้ปรินิพพานไปแล้วได้และอธิบายสภาวะของพระพุทธรูปเจ้าหลังปรินิพพานว่าเป็นอนัตตา

อย่างไรก็ตาม ในประเด็นดังกล่าวนี้ ผู้เขียนได้เสนอแนวทางการอธิบายแนวคิดพุทธภาวะหลังปรินิพพาน โดยนำเอาสิ่งที่มีกรกล่าวกันอยู่แล้วในแนวคำสอนของพุทธปรัชญาเถรวาทซึ่งไม่ใช่เป็นสิ่งที่ผู้เขียนคิดสร้างขึ้นใหม่ เพียงแต่ผู้เขียนต้องการเสนอมุมมองที่แตกต่างไปจากเดิมเท่านั้น มี 4 ประเด็น ได้แก่ ประเด็นแรก เป็นสิ่งที่มีการกล่าวถึงอยู่แต่เดิมแล้วในเรื่องที่พุทธภาวะนั้นเป็นอนัตตา ประเด็นที่สอง พุทธภาวะ

ในบริบทของตัวแทน ซึ่งใช้กรอบแนวคิดที่เกิดจากพุทธพจน์ในมหาปริณิพพานสูตรที่พระองค์ตรัสกับพระอานนท์ว่าให้ถือเอาธรรมวินัยเป็นตัวแทนพระองค์ในกาลที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วและพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสกับพระวัชลิเถระให้ยึดถือ ในธรรมที่พระองค์สั่งสอนเพราะการได้เห็นธรรมก็เท่ากับเห็นพระองค์ ประเด็นที่สามพุทธภาวะในบริบทของสัญลักษณ์แทน ซึ่งใช้กรอบแนวคิดการสร้างพุทธปฏิมาหรือพระพุทธรูป อันเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างขึ้นเป็นตัวแทนองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่มีปรากฏโดยทั่วไปทั้งพุทธปรัชญาเถรวาทและมหายานอาจจะนับได้มาเป็นที่มีความสอดคล้องกันในส่วนที่มีเป้าหมายเพื่อเป็นเครื่องเตือนสติให้รำลึกนึกถึงพระคุณของพระองค์ที่ทรงมีพระเมตตาสั่งสอนให้มนุษย์ผู้มีปัญญาได้เห็นทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ และหนทางที่ทำให้หลุดพ้นจากทุกข์นั้น และประเด็นสุดท้าย พุทธภาวะอยู่ในบริบทของพุทธคุณ เป็นการระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า ถึงแม้พระองค์จะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปนานแล้วก็ยังคงเหลือพระคุณของพระองค์อยู่เป็นการยืนยันว่าพุทธภาวะหลังปรินิพพานนั้นไม่ได้อันตรธานหายไปไหนยังคงสถิตย์อยู่ในรูปแบบอื่นตามที่คุณเขียนได้กล่าวมานั้น

บรรณานุกรม

1) พระไตรปิฎก

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. (2553). **พระไตรปิฎกภาษาไทยพร้อมอรรถกถาแปล.** พิมพ์ครั้งที่ 4. นครปฐม: โรงพิมพ์

มหามกุฏราชวิทยาลัย.

2) หนังสือ

พระมหาอุทตนา นรเชฎฐ์. (2553). **สภาวะของพุทธเจ้าหลังการปรินิพพาน.** กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). (2546). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์.** พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพฯ:

โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถระ). (2541). **พระพุทธรูปปางต่างๆ.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กองทุนบุญ

นิธิหอไตร.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2548). **พระพุทธศาสนาในเอเชีย.** พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

_____. (2556). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ 24. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์

พระพุทธรูปของธรรมสภา.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. (2550). **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ใน**

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่ม 29. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองการพิมพ์.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, ศ.ม.จ. (2528). **ศิลปะในประเทศไทย.** พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพฯ: อมรินทร์การพิมพ์.

_____. (2535). **ศิลปะอินเดีย.** พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.

_____. (2547). **พระพุทธรูปอินเดีย และความรู้ใหม่เกี่ยวกับโบราณคดีจีน.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

- สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. (2545). **ตำนานพระพุทธเจดีย์**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์บริษัทมติชน จำกัด.
- สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมราชูปถัมภ์. (2505). **พระปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, ศ.จ. (2531). **พระพุทธรูปโบราณ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ยูไนเต็ดโปรดักชั่น.
- Van Hien. (2003). **The Seeker's Glossary of Buddhism**. 3rd ed. Taipei: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation.